

**Відображення в історичній літературі ставлення національних сил України
до освіти народу першої половини XIX ст.**

В статті проаналізовано різні підходи та напрямки вітчизняної історіографії щодо проблеми розвитку народної освіти в Україні першої половини XIX ст.

В статье проанализированы различные подходы и направления отечественной историографии по проблеме развития народного образования в Украине первой половины XX в.

Однією з визначальних проблем сучасної України є реформування освітньої сфери. Однак, забезпечення ефективності освітньо-виховного процесу на засадах переходу на європейську систему освіти неможливе без врахування досвіду минулого часу. Вирішенню назрілих проблем буде сприяти вивчення питання функціонування освітніх закладів України в першій половині XIX ст. Мета даної наукової статті визначити рівень дослідженості та основні підходи до даної проблеми у вітчизняній історіографії.

Перші роботи, в яких розглядалось становище освіти в Україні першої половини XIX ст., з'явилися ще в роки досліджуваного періоду. В другій половині XIX — на початку XX ст. історія освіти стає досить актуальною проблемою дослідження. В цей час були здійсненні перші спроби створити цілісну картину становлення та розвитку народної освіти в Російській імперії першої половини XIX ст. З'явилися також ряд наукових розвідок з регіональної історії народної освіти в Україні.

Новий етап у дослідженні історії освіти в Україні, ставлення до неї різних політичних і громадських сил почався за радянської доби. Визначальним напрямком у ньому став «класовий підхід» до зображуваних подій, який проявлявся у нещадній критиці відповідної діяльності в галузі освіти урядових кіл, представників «панівних верств» населення, у тому числі й національної аристократії. Будь-які дії українського дворянства, поміщицтва, чиновництва, спрямовані на розвиток національної культури і освіти досліджуваного нами періоду, в більшості випадків кваліфікувались як вияви «буржуазного націоналізму» й всіляко засуджувались. Такий підхід до наукових проблем став серйозним гальмом у дослідженні піднятих нами проблем, внаслідок чого вони тривалий час фактично не розроблялись.

Безпосереднє відношення до обраної нами теми має невелика стаття О. П. Удада про початкову освіту на Україні наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст. [1]. У ній висвітлені питання організації системи початкової освіти, типи шкіл і програми навчання в них. Але конкретні дані про відкриття початкових училищ на Лівобережній Україні та освітню благодійність у статті відсутні, а сама тема не дістала наукового розвитку.

Окремі дані про становище початкових навчальних закладів на Україні та педагогічну думку досліджуваного нами періоду наведені у відповідних колективних працях радянських педагогів. Насамперед це посібники з історії школи і педагогічної думки народів СРСР за редакцією М. Д. Шабаєвої [2] та історії педагогіки колективу авторів у складі М. О. Константинова, Є. М. Мединського, М. Ф. Шабаєвої [3].

Тільки у другій половині 70-х років наукова громадськість звертає увагу на участь в освітньому процесі демократичних кіл суспільства. Першою такою роботою стала монографія В. Й. Борисенка, де вперше в історіографії висвітлюється боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60–90-х роках XIX ст. [4]. У роботі показано також роль народної ініціативи в становленні початкових навчальних закладів цього періоду. Хоча робота стосується іншого часу,

ніж досліджувана нами проблема, але вона намітила напрямки її дослідження в різних регіонах України, що мало важливе наукове значення.

Частково питання розглядуваної нами теми піднімалися у роботах про суспільно-політичні рухи в Україні. Так, у дослідженні про декабристів і Т. Шевченка Г. Я. Сергієнко проаналізував діяльність декабристів, які походили з дворян Лівобережної України, та висвітлив їх освітні ідеї [5]. Освітня діяльність членів Кирило-Мефодіївського товариства проаналізована в іншій роботі Г. Я. Сергієнка [6]. У ній розглянуто погляди братчиків, які виступали за залучення до знань якнайбільшої кількості людей, а також освітню діяльність окремих членів товариства, зокрема, представників Полтавщини. Незважаючи на наявність у них загальних вад радянської історіографії, ці роботи і на сьогоднішній день не втратили свого фактологічного значення.

Після здобуття Україною державної незалежності змінюється і характер наукових досліджень історії освіти та ставлення до неї громадськості України. Науковці відходять від «класових» оцінок цих процесів, звертають більшу увагу на роль духовних факторів у житті суспільства, розширюють діапазон відповідних досліджень.

Так, Н. А. Шип у монографії про інтелігенцію в Україні XIX ст. звернула головну увагу на соціальний бік її історії. При цьому розглянуто формування різних загонів інтелігенції, у тому числі й вчительства досліджуваного нами регіону [7]. Але автор не ставила своїм завданням дослідити підняті нами питання, внаслідок чого вони залишилися недослідженими.

С. П. Стельмах присвятив свою дисертацію дослідженню політики самодержавства в галузі освіти на Україні 60–90-х років XIX ст. [8]. При цьому в роботі правомірно акцентовано увагу на тих діях царизму, що стосувалися обмеження національних і духовних прав українського народу. Значення роботи полягає в тому, що вона вказала на необхідність дослідження цієї проблеми і стосовно першої половини XIX ст.

На початку 90-х років активізували дослідження історії освіти з нових позицій і педагоги. У цьому плані показовими є нариси про розвиток народної освіти і педагогічної думки в Україні X — початку XX ст. під редакцією М. Д. Ярмаченка [9]. У ній висвітлені у загальних рисах освітня політика самодержавства, стан народної освіти в Україні досліджуваного періоду, що дозволяє визначити причини затухання освітнього руху. Але конкретні дані про становлення початкових і середніх навчальних закладів на досліджуваній нами території в ній відсутні.

Значний науковий інтерес викликають збірники під редакцією Н. В. Жук, Т. П. Пустовіт та С. Я. Фарина з історії освіти і культури на Полтавщині в дореволюційний період [10]. У працях наведені матеріали про загальноосвітні та середні навчальні заклади, про перші кроки музичної освіти в краї. Автори збірників побіжно торкалися і питань меценатства та благодійності на Полтавщині в освітній галузі.

Помітно активізувалось дослідження історії освіти на українських землях з середини 90-х років. Характерною особливістю праць цього періоду став все більший відхід авторів від усталених раніше стереотипів, прагнення до максимальної об'єктивності у висвітленні культурно-освітніх процесів і визначення місця у них громадськості.

Такі риси притаманні, зокрема, навчальному посібнику А. В. Лопухівської про розвиток гімназій і ліцеїв України [11]. Автор розглянула як позитивні, так і негативні сторони становлення та розвитку середніх навчальних закладів в Україні. Але праця, лише в незначній мірі, розкриває досліджувану нами тему. Цінним є теоретичне положення А. Лопухівської про те, що школу неможливо будувати за чужим досвідом, вона повинна мати свою національну основу.

Серед відповідних праць цього періоду важливе місце посідають роботи М. П. Євтуха, опубліковані в кількох випусках спеціалізованого педагогічного журналу. В одній з них автор

розглянув стан освіти і навчальних закладів на українських землях наприкінці XVIII — на початку XIX ст. [12]. У роботі наведено окремі дані про участь ряду представників громадськості в розвитку освіти українського народу, що сприяло формуванню його історичної та національної самосвідомості. У статті певною мірою висвітлені питання становлення освітньої справи в Чернігівській і Полтавській губерніях, визначена кількість навчальних закладів у них. Але автор не ставив своїм завданням комплексного дослідження ролі народної ініціативи в розвитку початкової освіти.

В іншій статті М. П. Євтух розкрив вплив вітчизняних прогресивних діячів на розвиток освіти і педагогічної думки України у першій половині XIX ст. [13]. Правда, стаття не охоплювала всіх сторін комплексу поставленої нами проблеми і зачіпала лише окремі її фрагменти.

Наступна робота М. П. Євтуха аналізує вплив шкільних реформ 1786–1804 рр. на розвиток шкільної справи в Україні [14]. Хоча стаття не стосується обраного нами періоду дослідження, але має важливе значення, оскільки розкриває передумови розвитку початкової та середньої освіти пізнішого часу.

Суттєвим доповненням до вказаних праць є спеціальне дослідження Г. В. Самоїленка, С. Г. Самоїленка, О. Г. Самоїленка про розвиток освіти і науки в Ніжині протягом XVIII–XX ст. [15]. У роботі розкрито становлення народної освіти переважно в Ніжині, згадано імена кращих вчителів того часу, які викладали в навчальних закладах міста, наведені статистичні дані про кількість навчальних закладів і учнів, які там навчалися. Але участь громадськості у відкритті початкових і середніх навчальних закладів залишилась у роботі фактично недослідженою.

Регіональний характер має робота Т. П. Демченко, де висвітлено питання становлення початкової та середньої освіти на Чернігівщині від найдавніших часів до наших днів у загальному плані [16]. На жаль, конкретних відомостей про безпосередніх ініціаторів освітнього руху в даній праці не наведено.

Розвиток комерційної освіти в Україні в 1804–1920 рр. розглянуто в дисертації В. В. Постолатія [17]. Але у ній недостатньо приділено уваги становленню комерційних навчальних закладів на Лівобережній Україні та благодійності в освітній галузі досліджуваного нами періоду. До того ж, вона стосується тільки одного виду навчальних закладів.

С. Дмитренко у своїй брошурі про громадсько-педагогічний рух в Україні 40-х років XIX ст. у порівнянні з попередниками ширше відтворила вплив педагогічно-просвітницької концепції членів Кирило-Мефодіївського товариства на розвиток освіти цього часу [18].

Фрагментарні дані з досліджуваної нами теми містяться у монографії Л. П. Вовк про громадсько-педагогічне сподвижництво в Україні протягом тривалого часу [19].

На широкій джерельній базі освітню діяльність інтелігенції в другій половині XIX ст. на Правобережній Україні розглянуто в дисертації М. С. Поліщука [20]. Близькість тематики цієї праці до досліджуваної нами проблеми полягає у розкритті питань, пов'язаних з ініціативою громадськості в розвитку освітньої справи.

Важливий матеріал з історії масонського руху у XVIII — на початку XX ст. міститься у праці О. О. Крижановської [21]. Автор одна з перших зробила спробу висвітлити історію масонського руху в Україні, частково розглянула його роль у культурно-освітньому житті суспільства. Важливим є те, що дослідниця навела список масонів і лож, що дозволяє, по можливості, простежити і їх освітню діяльність у майбутньому.

Не залишились осторонь піднятої нами проблематики і вчені з української діаспори. Їх відповідні праці були написані в різний час, але доступними широкому колу дослідників стали тільки в умовах існування незалежної Української держави.

Значним внеском у розвиток національно-освітнього будівництва в Україні стала робота С. Сірополка, в якій провідною є ідея національної української школи [22]. В останнє десятиліття з'явилась узагальнююча монографія М. Семчишина з проблем розвитку української культури з найдавніших часів і до наших днів [23]. Недоліки згаданих праць полягають у тому, що їх автори не мали можливості спиратися на українську джерельну, зокрема, архівну базу.

Важливий матеріал міститься в роботі В. Біднова про розвиток освітньої справи на Україні, починаючи з домонгольської доби [24]. Подаючи дані про стан народної освіти на українських землях, автор дійшов висновку, що українська людність була засуджена на темряву і культурну відсталість, а в першій половині XIX ст. шкіл було занадто мало та й до того ж вони були московськими, чужими за мовою й духом українському народові.

Методичне значення при дослідженні теми дисертації має робота В. А. Смоля і В. С. Степанкова про українську державну ідею [25]. Вона дозволяє виявити глибинні корені національного патріотизму української аристократії, чіткіше зрозуміти мотивацію дій представників давніх старшинських родин, спрямованих на розвиток освіти селянства у першій половині XIX ст. на території Лівобережної України.

Окремі фактичні дані про меценатів освітньої справи на Лівобережній Україні наведені у праці про греків в Україні [26]. Серед інших у ній згадані родини Капністів, Томар, Константиновичів та інших благодійників, що зробили важливий внесок у освіту народу.

Оригінальною є фундаментальна стаття В. А. Потульницького про роль консерватизму в збереженні українською аристократією національної самоідентифікації в різних галузях її діяльності [27]. Наведені автором дані про державно-національну позицію представників родин Кочубеїв, Галаганів, Гамаліїв та інших дозволяють виявити мотивацію їх діяльності при поширенні культурно-освітніх знань серед простого народу.

Загальнопізнавальне значення при дослідженні теми мали дисертації Е. М. Луценко про розвиток середньої спеціальної освіти у другій половині XIX ст. [28], О. Є. Пилипенка про виникнення Ніжинського грецького Братства [29], С. І. Поляруш про становлення і діяльність органів державної опіки та громадської благодійності на Лівобережній Україні в 1775–1918 рр. [30], Ф. Я. Ступака про діяльність благодійних товариств Києва другої половини XIX — початку XX ст. [31], навчальний посібник з історії України В. Й. Борисенка [32] та інші.

Таким чином, сучасна вітчизняна історіографія має суттєві наукові доробки в сфері дослідження проблеми ставлення національних сил України до освіти народу першої половини XIX ст., хоча до її остаточної наукової розробки ще далеко.

Примітки:

1. Удод О. П. Початкова освіта на Україні наприкінці XVIII — перша половина XIX ст. // Український історичний журнал. — 1969. — № 9. — С. 83–92
2. Очерк истории школы и педагогической мысли народов СССР / За ред. М.КФ. Шабаева. — М., 1973. — 605 с.
3. Константинов Н. А., Мединский Е. Н., Шабаева М. Ф. История педагогики. — М., 1966. — 454 с.
4. Борисенко В. Й. Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60—90-х роках XIX ст. — К., 1980. — 154 с.
5. Сергієнко Г. Я. Декабристи і Шевченко. — К., 1980. — 187 с.
6. Сергієнко Г. Я. Т. Г. Шевченко і Кирило-Мефодіївське товариство. — К., 1983. — 204 с.
7. Шип Н. А. Интеллигенция на Украине в XIX в. Историческо-социологический очерк. —

К., 1991. — 172 с.

8. Стельмах С. П. Политика самодержавия в области народного образования на Украине в 60–90 гг. XIX в.: Дисс... к. и. н.: 07. 00. 02. — К., 1991. — 207 с.

9. Развитие народной освіти і педагогічної думки на Україні (X — початок XX ст.): Нариси / Під ред. М. Д. Ярмаченка та ін. — К., 1991. — 380 с.

10. Жук В. Н., Пустовіт Т. П. Наш рідний край. (3 історії освіти на Полтавщині в дореволюційний період). — Полтава, 1991. — Вип. 12. — 87 с.; Жук В. Н., Фарина С. Я. Наш рідний край. (3 історії української національної культури). — Полтава, 1992. — Вип. 13. — 59 с.

11. Лопухівська А. В. 3 історії розвитку гімназій і ліцеїв в Україні. Посібник для вчителів. — К., 1994. — 100 с.

12. Євтух М. П. Стан освіти та школи на українських землях в кінці XVIII — початку XIX ст. // Теоретичні питання освіти та виховання. — К., 1996. — Вип. К4. — С. 20—25.

13. Євтух М. П. Вплив вітчизняних прогресивних діячів на розвиток освіти і педагогічної думки в Україні в першій половині XIX ст. // Теоретичні питання освіти та виховання. — К., 1994. — Вип. 3. — С. 23–29.

14. Євтух М. П. Шкільні реформи 1786–1804 рр. та їх вплив на розвиток освіти в Україні. // Теоретичні питання освіти та виховання. — К., 1996. — Вип. 4. — С. 31–38.

15. Самойленко Г. В., Самойленко О. Г., Самойленко С. Г. Розвиток освіти та науки в Ніжині в XVIII–XX ст. — Ніжин, 1996. — Ч. III. — 226 с.

16. Демченко Т. П. Нариси з історії Чернігівщини від найдавніших часів до наших днів. — Чернігів, 1997. — Вип. 2. — 66 с.

17. Постолатій В. В. Розвиток комерційної освіти в Україні (1804—1920 рр.). — Автореф. дис... к. пед. н. — К., 1996. — 25 с.

18. Дмитренко С. Громадсько-педагогічний рух на Україні (40-і роки XIX ст.). — К., 1997. — 58 с.

19. Вовк Л. П. Громадсько-педагогічне сподвижництво в Україні (етапи і особливості). — К., 1997. — 178 с.

20. Поліщук М. С. Освітня діяльність інтелігенції на Правобережній Україні в 2-й половині XIX ст. Автореф. дис... к. і. н. — К., 1998. — 23 с.

21. Крижановська О. О. Таємні організації в громадсько-політичному житті України (масонський рух у XVIII — на початку XX ст.). — К., 1998. — 133 с.

22. Сірополко С. Історія освіти на Україні. — Львів, 1937. — 174 с.

23. Семчишин М. Тисяча років української культури: Історичний огляд культурного процесу. — К., 1993. — 550 с.

24. Біднов В. Школа й освіта на Україні // Українська культура: Лекція за ред. Д. Антоновича. — К., 1993. — С. 40–72.

25. Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея XVII—XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. — К., 1997. — 367 с.

26. Дмитрієнко М. Ф. Греки на українських теренах. — К., 2000. — 483 с.

27. Потульніцький В. А. Український консерватизм як ідеологічна і соціально-політична передумова становлення 2-го українського Гетьманату: основні напримки і концепції (1789–1914) // Вісник Київського державного лінгвістичного університету. Серія — Історія. Економіка. Філософія. — К., 2000. — Вип. 4. — С. 68—118.

28. Луценко Е. М. Развитие среднего образования на Украине во второй половине XIX столетия. Автореф. дис... к. и. н. — К., 1991. — 18 с.

29.Пилипенко О. Є. Виникнення і діяльність Ніжинського грецького братства (50 рр XVII ст. — кін. 60 рр. XIX ст.). Автореф. дис... к. і. н. — К., 1996. — 22 с.

30.Поляруш С. І. Становлення і діяльність органів державної опіки та громадської благодійності на Лівобережній Україні (1775—1918 рр.). Автореф. дис... к. і. н. — К., 1996. — 17 с.

31.Ступак Ф. Я. Діяльність благодійних товариств Києва другої половини XIX — початку XX століття: Автореф. дис... к. і. н. — К., 1997. — 23 с.

32.Борисенко В. Й. Курс української історії. — К., 1998. — 615 с.

Марина Женченко

(м. Київ)

Видання україномовної правничої літератури в Галичині (кінець XIX — перша половина XX ст.): ретроспективний огляд

Стаття присвячена розвитку правничої літератури Галичини кінця XIX — першої половини XX ст. Проаналізовано видавничу діяльність у галузі права культурно-освітніх, наукових та громадських організацій Галичини у вказаний період.

Статья посвящена развитию юридической литературы Галичины конца XIX — первой половины XX вв. Анализируется издательская деятельность в сфере права культурно-просветительских, научных и общественных организаций Галичины указанного периода.

В останні десятиріччя XIX ст. внаслідок переслідування українства в Росії центром української науки і культури стає Галичина. Саме в цей період на арену суспільно-політичного та культурного життя краю виходять молоді та здібні українські адвокати, які започаткували так звану «адвокатську добу» [1] національно-культурного відродження Галичини і відіграли значну роль в активізації видання україномовної правничої літератури.

Правничі видання «адвокатської доби» й до сьогодні не втратили свого наукового значення, оскільки вони є важливим джерелом вивчення історії розвитку власне українського права, формування національної самосвідомості українського народу.

Комплексного дослідження історії видання україномовної правничої літератури в Галичині наприкінці XIX — в першій половині XX ст. немає. Ми можемо знайти лише окремі матеріали у книзі І. Андрухів та П. Арсенича [2], автори якої розглядають роль українських правників у національному відродженні Галичини; роботах В. Дорошенка [3], В. Лева [4], К. Левицького [5], присвячених діяльності товариства «Просвіта», Наукового товариства ім. Т.КГ.КШевченка (НТ правничих організацій Львова; історико-бібліографічній праці М. М. Романюка та М. В. Івчушка [6], в якій подається характеристика українських часописів Львова 1848–1939 рр.

Таким чином, метою даної статті є:

проаналізувати видавничу діяльність у галузі права культурно-освітніх, наукових та громадських організацій Галичини кінця XIX — першої половини XX ст.;

подати загальну тематико-типологічну характеристику правничих видань Галичини названого періоду;

окреслити основні тенденції розвитку видання правничої літератури «адвокатської доби» національно-культурного відродження Галичини.

Дослідження проводилося на основі даних, вміщених у бібліографічних покажчиках «Видання «Просвіт» Галичини: книги та аркушева продукція (1868–1938)» [7], «Життя і Право (1928–1939): Систематичний покажчик змісту» [8] та «Союз Українських Адвокатів у Львові. Ч. 1: